

Doktoritöö trükitud raamatu tulekust Eestisse

Kaspar Kolk, PhD

raamatukoguhoidja

Trükitud raamatu esimene aastasada Eestis: raamatud, raamatukogud ja lugejad 15. sajandi teisest poolest 16. sajandi keskpaigani / Kaspar Kolk ; juhendajad: Janika Päll, Anu Mänd ; Tartu Ülikool, Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, Maailma keelte ja kultuuride instituut, Klassikalise filoloogia osakond. Tartu : University of Tartu Press, 2025. 379 lk. (Dissertationes studiorum graecorum et latinorum Universitatis Tartuensis ; 12).

Võrguväljaanne TÜ digiarhiivis [ADA](#)

Humanitaaraladel on doktoritöö kirjutamine enamasti hoopis pikaajalisem ja mitmetahulisem protsess, kui õppekava ametlikult nelja-aastase koostise põhjal võiks eeldada. On selge, et raamatukokku tööle tulemata poleks selline väitekirj kunagi teoks saanud – see oli algtõuge. Raamatukogus omal ajal sisuliselt õpipoisina alustades viis üks asi teiseni, tekkisid uued kontaktid ja teadmised, äratundmised ja arusaamised, mis kõik kokku viisid doktoritöö kaitsmiseni.

Kui 2017. aastal ilmus Tunas mu esimene varasele raamatukultuurile pühendatud artikkel „vanast Tallinna raamatukogust“, ei aimanud ma sugugi, et pärast aastatepikkust pühendumist keskaegsetele käsikirjafragmentidele saab sellest uue tee algus. Tagasivaates võib öelda, et umbes kümne aastaga on läbi töötatud ja oma käega läbi katsutud sisuliselt kõik Eesti mäluasutuste 15.–16. sajandi raamatud, mis olen suutnud leida. Lisaks juurdepääsule oma töökohtade, Tartu Ülikooli raamatukogu ja Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu (TLÜAR) kogudele on mulle lahkesti võimaldatud ligipääsu Tallinna Linnaarhiivi, Rahvusraamatukogu ja teiste asutuste vanimatele raamatutele. Kuigi koroonapandeemia piiras vahepeal liikumisvabadust, jõudsin siiski Eestist pärit raamatuid otsimas käia Riias ja Uppsalas, kus samuti tänu lahketele kohapealsetele kolleegidele õnnestus

suhteliselt piiratud aja jooksul üle käia suur osa vanaraamatukogudest. Väliskolleegide abi, kirjanduse, kataloogide ja digikogude vahendusel lisandus veel infot raamatute kohta mitmel pool Saksamaal, Leedus ja mujal. Selle korpuse ulatuse adumine andiski tõuke ja julguse üritada väitekirjas kokku võtta peaaegu kõik, mis on teada trükitud raamatu esimesest aastasajast Eesti alal.

Arvestades oma varaste artiklite põhilist suunitlust, otsustasin keskenduda trükitud raamatute kollektsioonide ning lugejaskonna arengule Eestis keskaegse Liivimaa ajajärgu viimase saja aasta jooksul, mis langeb umbkaudu kokku trükiraamatu leviku esimese sajandiga (1450. aastaist umbes 1560. aastani). See oli aeg, kui raamatute lugemine kuulus Eestis teadaolevalt üksnes (alam)saksa-keelse kõrgkihi kultuuri hulka ning nendegi seas oli peale vaimulike vähe selliseid, kellele see harjumuspärane või võimetekohanegi oli. Doktoritöö uurimisobjektiks said niisiis kõik teadaolevad tollal Eestis olnud raamatud ning neile lisaks sekundaarse allikmaterjalina kõik teated arhiiviallikais raamatukasutuse ja nüüdseks kadunud raamatute kohta. Olulisima kogumina viimaste hulgas langes tänu rööbitisele tööle Tallinna Ülikooli „Digitaalse Liivimaa“ teadusprojektis natuke ootamatultki sülle sealse kolleegi Ivar Leimuse transkribeerituna alles publitseerimata Tallinna pärandiloendid aastani

1560, millest läbinärimiseks ja kunagiste kadu-
nukeste rohke muu vara hulgas hajali esinevate
raamatukirjete otsimiseks oleks muidu kulunud vist
aastaid eraldi tööd.

Päris planeeritult töö siiski ei valminud. Nagu
humanitaarias tavaline, sai algul panus tehtud
monograafiale; ka valitud teema hiliskeskaegse
Eesti raamatukultuurist tundus selleks piisavalt
ümmargune. Tänu õppekavas ette nähtud karmi-
dele vahetähtaegadele saingi suurema osa sellest
mingil kujul valmis kirjutatud, ent kui aeg hakkas
ümber saama, tundus viimne pintsli tõmme ikkagi
kaugel ja mõte üpris kinni jooksnud olevat. Nii
orienteerusingi juhendajate nõul raske südamega
ümber artiklikäsikirjale, kuna lisaks doktoriõppe-
aegsetest konverentsi- ja seminariettekannetest
vormunud artiklitele olid võtta ka mõned varem
ilmunud. Välja valitud viis artiklit puudutasid
kloostri- ja kirikuraamatukogusid enne ja pärast
reformatsiooni, eraisikute raamatuid ja raamatu-
kõitmist. Et monograafiaks kirjutatu päris vaka alla
ei jääks, kirjutasingi mõned artiklites vähem puudu-
tatud teemad siiski väitekirja katus- ehk sisse-
juhatavas peatükis pikemalt lahti, misläbi see venis
140 lehekülje pikkuseks ja omandas lõpuks ikkagi
peaaegu omaette monograafia iseloomu.

Ajaloolistel põhjustel on Eestis kõige paremini
säilinud Tallinna varasemad raamatukollektsioonid,
mis ka paiknevad Tallinna mäluasutustes, eelkõige
akadeemilises raamatukogus ja linnaarhiivis. Neist
kaalukama osa moodustavad Tallinna dominiiklaste
konvendi raamatukogu jäänused, Oleviste katoliku-
aegse preestri Reinhold Gristi isiklik raamatukogu
ning 1552. aastal asutatud Oleviste kiriku raamatu-
kogu, millesse sulandus varakult ka Gristi pärand,
ning ainsa Tallinna-välise algupäraga koguna käpu-
täis Rakvere frantsisklaste raamatuid. TLÜARI järel
kõige suurem teada olev (15.–)16. sajandil Eestis
asunud raamatute kogu asub ootamatul kombel
hoopis Põhja-Saksa väikelinna Barthi kirikuraamatu-
kogus. Alles tosina aasta eest sai Saksa raamatu-
loolase Jürgen Geiß-Wunderlichi vahendusel
laiemalt teatavaks Barthi reformaatori Johannes
Blocki raamatukogu, mille seas on ka sadakond

Blockile nooremas eas Tartus elades kuulunud
teost. Peale nende on mujalt Eestist tollest ajast
säilinud vaid käputäis raamatuid.

Doktoritöö tähtsamad tulemused – õigemini kogu
kümneaastase teadustöö omad, osad juba enne
doktoriõppe algust – hõlmavad raamatuloo eri
valdkondi. Oma uurimistöö metoodikat on mulle
mõne viimase aja prantsuse vanaraamatu uurija
eeskujul meeldinud kutsuda raamatuarheoloogi-
aks. See hõlmab kogu raamatu elukaare jälgimist:
alates bibliograafilisest ja tüpograafilisest uurimis-
tööst, jätkates üksikute raamatute nn materiaal-
sete tunnuste, nagu köide või kasutajalisandused,
vaatlemisega, mis viivad edasi raamatute liikumise,
kollektsioonide, lugejate ja lugemise uurimi-
seni ning lõpuks raamatute laiema kultuurimõju
määratlemiseni. Nii olid ka uurimistulemused
raamatuköite ajaloo, raamatute keelsuse, insti-
tutsionaalsete ja erakogude, vaimuliku ja ilmaliku
raamatuomandi kujunemise, raamatukasutuse ja
hariduse mõju alalt. Välja jäi vaid konkreetselt trüki-
tööstuse ajalugu, sest ei Eestis ega laiemalt kesk-
aegsel Liivimaal tollal veel trükikodasid ei olnud,
ning üksnes riivamisi sai puudutatud liivimaalaste
endi esimesi katsetusi raamatute, sealhulgas
esimeste eestikeelsete trükiste väljaandmisel, kuna
mida rohkem sellesse teemasse süvenesin, seda
enam hakkas tunduma, et see vajaks algusest
peale täiesti omaette käsitlust.

Niipalju kui teada on, domineeris keskaegses
Eestis vaimulik, eelkõige kloostrite raamatukul-
tuur. Kui Euroopa suuremates hariduskeskustes
võtsid ülikoolid hiliskeskajal raamatute lugemise
põhiliste keskuste rolli üle, siis nagu kõikjal ääre-
maisemates piirkondades, kuulusid ka siinmail
suurimad raamatukogud vaimulikele ordudele.
Ilmalike isikute võimalikku raamatuomandit käsikir-
jaajastul võib keskaegse Liivimaa kontekstis suures
osas üksnes ette kujutada. Nii olid suuremate
linnade raamatukultuurilisteks keskusteks eelkõige
kerjasmungaordude konvendid, mille kohta Eestis
on teada peamiselt Tallinna dominiiklaste näite
varal. Saksamaa analoogia põhjal võib arvata, et
vajadusel oli nende raamatuvara vähemalt mingis

osas kättesaadav ka linna ilmalikule kõrgkihile. Kui senises uurimistöös on põhilist tähelepanu pööratud Tallinna dominiiklaste vähestele säilinud käsikirjalistele raamatutele alates 13.–14. sajandist, siis oma kloostiraamatute artiklis näitasin, et juba alates umbes 1470. aastast hankisid dominiiklased omale aktiivselt trükitud raamatuid, mis tõenäoliselt jättis peagi suuresti soiku uute käsikirjade soetamise. Nagu ilmnes, langes dominiiklaste raamatukogu kujunemine konvendi tegutsemise viimasel poolsajandil (kuni aastani 1525) põhiosas kokku Euroopa raamatuturu üldiste suundumustega: kui inkunaablisajandil hangiti peamiselt varasemate keskaegsete teoloogiliste autoriteetide teoseid lähipiirkonna, st eelkõige Saksa trükikeskuste toodanguna, siis 16. sajandi alguskümnetel omandati rohkelt ka kaugemal, Prantsusmaal ja Itaalias ilmunud raamatuid, mille autoreiks olid nüüd kaasaegsed, sageli humanistliku haridusega jutlustajad. Religioosse kirjavara kõrval tõusis senisest olulisemale kohale õiguskirjandus.

Ajastu raamatuturu võrgustiku ühe elegantsema näitena leidsin sarja raamatuid, mille teekonna

trükikojast Tallinna dominiiklasteni sai üsna täpselt rekonstrueerida. 1519. aasta kevadel ostis dominiiklaste prior konvendile raamatuid, millest kuus on tänini säilinud, Tallinna hansakaupmehest Fritz Luckenbachilt. Köitekujundus näitab, et need on köidetud Antwerpenis, mis oli tollal Euroopa raamatukaubanduse oluline vahesadam; Luckenbachi kaubasidemeist Antwerpeniga on teada ka mujalt. Trükitud on need raamatud aga kõik Prantsusmaal või Reinimaal ning seega esmalt poognatena maa- või jõeteed mööda Flandriasse toimetatud. Kuna uusim väljaandeist on trükitud 1518. aastal, ilmneb, et ka mitmesuguste aeganõudvate vaheetappide ja -peatuste korral oli üks aasta uute raamatute Lääne-Euroopast kohalejõudmiseks tollal täiesti piisav aeg. Samasuguses köites samade väljaandjate raamatuid leidis samal ajal teisteski Eesti kogudes, mis võib näidata Luckenbachi või teiste Antwerpeni vahendajate tollast haaret siinmail.

Enamik raamatuid köideti pikka aega siiski kohapeal, lõppostja tellimusel. Ajal, kui Eestis trükikodasid ei olnud, oligi köitmine põhiline kohalik

Kaspar Kolk doktoritöö kaitsmisel oponent Outi Merisaloga diskuteerimas 28.11.2025

panus raamatute valmistamisse. Sel teel valmisid jõukamate ostjate tellimusel päris uhked köited, mis kõnelevad kirjasõna prestiižist omanike silmis. Kui Tallinna renessanss-stiilis köitekunstile on varemgi mõnevõrra tähelepanu pööratud, siis ühes doktoritöö artiklis õnnestus määratleda uurijatel seni märkamata jäänud Tallinna hilisgooti köite-meistrite koolkond, mis samuti on olnud seotud dominiiklaste konvendiga. Nende käe all valmisid kaunid ja vastupidavad Põhja-Saksa stiilis köited. Selgelt jälgitava käekirjaga köitekoja teke langeb umbkaudu kokku trükiraamatute soetamise algusega ning ongi tõenäoliselt seotud raamatute köitmise suurenenud vajadusega.

Eesti keskaegsete kloostrite raamatukultuuri luigelauluks jäid aga juba muutunud oludes tegutsenud Rakvere frantsisklaste konvendi raamatud. Senises uurimistöös oli neid küll märgatud, kuid nende sisu analüüsini polnud jõutud. Alles 16. sajandi algul asutatud konvendi enamik säilinud raamatuid on pärit ajast, kui Liivimaa suurlinnades oli juba võitnud reformatsioon, mis tungis jõudsasti ka maapiirkondadesse. Rakvere frantsisklaste selleaegsed raamatud on kõik seotud vastupanuga luterluse levikule. Need on Saksa katoliiklike polemistide teosed, mis üritavad väärata reformatorite seisukohti, ent teisalt võivad otsida ka lepitust, seda muidugi vana kiriku egiidi all. Sellised raamatud kõnelevad frantsisklaste püüdlustest vana usu juurde jääda ja vahest ka luterlastega polemiseerida, millest muudest allikatest midagi teada ei ole.

Suuremate linnade raamatukultuuri tabas aga reformatsiooniga suhteline katkestus – enne uut tõusu. Kerjusvendade konventide raamatud hajusid algul laiali ning alles tükk aega hiljem on osa neist siin-seal taas välja ilmunud. Alles 1550. aastail asutati Tallinnas Oleviste ja Niguliste kiriku juures uued luterlikud raamatukogud, millest eriti Oleviste oma üritati jõukate linlaste toetusel kujundada värskimate väljaannetega varustatud akadeemiliseks teoloogiliseks raamatukoguks. Keskaegse Liivimaa ajajärgu viimaste aastakümnete (umbes 1560. aastani) uueks tegijaks saab aga kujunev

linnaline ilmalik lugeja, kes on tuntud peamiselt Tallinna varaloendite põhjal. Kui vaimulikud olid lugejad juba enne reformatsiooni ja mõne isiklikku raamatukokku võis kuuluda üle saja köite, siis ilmalike raamatuomandist pole sellest ajast pea midagi teada. 16. sajandi keskpaigaski kuulus enamikule ilmalikest lugejaist vaid üks kuni kolm raamatut, harva kuni mõnikümmend, kuid kvalitatiivne hüpe oli juba toimunud: Tallinna kõrg- ja keskkihi hulgas ulatus raamatuomanike osakaal selleks ajaks umbes kolmandikuni. Selle taga oli kahtlemata lugemise senisest laiem levik humanistlikus vaimus luterliku linnakoolihariduse mõjul, mis hakkas esimesi vilju kandma. Usulise elavnemise märgina oli enamik linlaste raamatuid palveraamatud või muu harduskirjandus, ent suuremais kogudes võis leiduda kirjus valikus huviala-, meelelahutus- või tarbekirjandust. Kui katolikuaegne vaimulik raamatuvara oli pea jäägitult ladinakeelne, siin nüüdne ilmalike lugemisvara oli põhiosas juba saksa-keelne ning ka uue aja vaimulikele võis kuuluda rahvakeelset nii kutse- kui huvialast lugemist. Nii tähistas eestikeelse trükitud raamatu sünniajastu siinmail ühtaegu ka saksakeelse lugemise laiema leviku algust – mis õigupoolest ongi ju sõsarnäh-tused, tõukudes mõlemad rahvakeelse kirjasõna ja (usulise) hariduse tähtsuse rõhutamisest luterluse programmis.

Väitekiri on esimene katse trükiraamatu esimese sajandi Eesti raamatukultuuriloo tervikliku mõistmise teel. Paljude valdkondade uurimisel saab minna veel tükk maad kaugemale: trükisõna ja luterluse leviku vastasmõju uurimine nõuab väga mitmekesiste allikate analüüsi, niisamuti raamatukasutuse ja tärkava omamaise publitseerimise vahelise sünergia käsitlemine; edenemisruumi on raamatukaubanduse ja -köitmise uurimisel. Loodan, et mul avaneb võimalus edaspidigi selleks oma panus anda.